

ЧАСТИНА III

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94:327(47+57+4) «XV/XVII»

Бульвінський А.Г.

СПРИЙНЯТТЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ЄВРОПІ У XV-XVII СТ.

На основі політико-дипломатичних матеріалів проаналізовано сприйняття Московської держави європейськими країнами у XV-XVII ст. Його суть полягала у розумінні Московії як цивілізаційно іншої та geopolітично ворожої країни, щодо якої необхідно реалізовувати політику стримування. Своєю чергою зовнішньополітичний курс Московської держави цього періоду щодо Європи трунутувався на демонстративному підкресленні своєї цивілізаційної оригінальності та протиставленні з Європейським світом.

Ключові слова: Московська держава, Європа, XV-XVII ст., цивілізація, зовнішня політика.

Бульвинский А.Г. Восприятие Московского государства в Европе в XV-XVII вв.

На основе политico-дипломатических материалов проанализировано восприятие Московского государства европейскими странами в XV-XVII вв. Его суть заключалась в понимании Московии как цивилизационно другой и geopolitisch vраждебной страны, в отношении которой необходимо реализовывать политику сдерживания. В свою очередь внешнеполитический курс Московского государства этого периода в отношении Европы базировался на демонстративном подчеркивании своей цивилизационной оригинальности и противопоставлении с Европейским миром.

Ключевые слова: Московское государство, Европа, XV-XVII вв., цивилизация, внешняя политика.

Bulvinskiy A. Perception of Moscow State in Europe in 15-17th centuries.

Based on the political and diplomatic materials, the perception of the Moscow state by European countries in 15-17th centuries has been analyzed. Its essence was in the perception of Moscow as another civilization and geopolitically hostile

country, with containment as a necessary policy towards it. In turn, in this period, the foreign policy of the Moscow State towards Europe was based on a demonstrative emphasis on the originality of its civilization and on the opposition to the European world.

Keywords: *Moscow State, Europe, 15-17th centuries, civilization, foreign policy.*

Однією із причин сучасної і для частини європейців несподівано виниклої кризи у відносинах між Заходом та Росією, а також міжнародного права є, на нашу думку, притаманна європейським країнам ілюзія про те, що у сучасному глобалізованому світі давні геополітичні установки, інтереси та світобачення відійшли у минуле, та нехтування чинником цивілізаційних відмінностей.

Після завершення «холодної війни» країни Заходу вирішили, що зможуть привести Росії цінності демократії та поваги до прав людини. Проте чверть століття, які пройшли з часу розпаду СРСР, показали повну нереалістичність цих сподівань. За цей час Росія відійшла від завданого розпадом радянської імперії удару і почала будувати нову державу імперського типу, про що ми детально писали у своїх попередніх статтях [1].

Причина ж провалу прививання Росії західних цінностей проста – Росія є окремою цивілізацією, яка утворилася саме у протистоянні з цивілізацією європейською. Нерозуміння або ігнорування цього факту частиною еліт та суспільствами сучасних європейських країн і не врахування його у державній політиці може мати вкрай негативні наслідки для усіх країн Європи.

На відміну від еліт сучасної Європи, еліти європейських країн Нового часу чудово розуміли що таке Росія і яка політика щодо неї є найбільш ефективною з точки зору інтересів Європи. Тому метою цієї статті є ретроспективний аналіз сприйняття Московської держави у Європі в XV-першій половині XVII ст.

Почнемо із того, що великоруські землі (Північно-Східна Русь) внаслідок татаро-монгольського поневолення з XIII ст. фактично були виключені зі сфери впливу європейської цивілізації. Політична та культурна ізоляція від Європи, тривалий статус «улусу» Золотої Орди й союзні зобов'язання щодо неї, своєрідність природного оточення, сильний вплив фінно-угорського та тюрко-татарського факторів сприяли утворенню на цих землях нового суперетносу (цивілізації) з помітними східними рисами [2, с.200; 3, с.120], який у Європі називали «Московія».

Московська централізована держава у загальних рисах сформована в часи правління великого князя Івана III Васильовича (1462-1505), була тією силою, яка цілеспрямовано підім'яла під себе інші центри Північно-Східної Русі, орієнтовані на цінності й порядки, близькі за духом до європейських. Історично так склалося, що основними великоруськими конкурентами Москви на великоросійських просторах у XV ст. були саме по-європейськи зорієнтовані Новгород і Твер, і саме ліквідувавши ці по-європейські орієнтовані російські держави Московська держава утвердилаася як самостійна політична сила [4, с.61].

Зовнішньополітична доктрина Великого князівства Московського, а з 1547 р. і Московського царства, базувалась на вироблених ще у першій половині XIII ст. Ярославом Всеволодовичем та Олександром Невським зовнішньополітичних підходах Владимирської Русі стосовно Європи. Мета національної безпеки визначалася нею як забезпечення виживання російської православної держави, її своєрідної суспільно-політичної системи як носія й реалізатора спільніх цінностей, які характеризують спосіб життя російського народу. Суть її полягала в забезпеченні миру на західних кордонах виключно рішучим застосуванням військової сили. Постійний жорсткий і стабільний військовий та дипломатичний опір у поєднанні з категорично непоступливістю з усіх ідеологічних питань повинен був підкреслювати окремішність Владимирської Русі, а згодом і Московської держави від європейського світу й демонструвати небажання йти на будь-які поступки Європі й потрапляти у сферу її впливу.

Країни Західної Європи у той період взагалі мало що знали про Московію, оскільки дипломатичні відносини між західноєвропейськими країнами та Московською державою почали встановлюватись з останньої третини XV ст. З Папським престолом у 1469 р., коли в Москву з Рима прибув посол Інокентія VIII Ю. Грек; з Венецією – у 1471 р., коли в Москву прибули венеціанці А. Джисларді та Д. Б. Тревізані; з Данією – у 1481 р.; з Угорчиною – у 1485 р.; з Польщею – у 1487 р.; у 1488 р. Іван III відмовився встановити відносини з Лівонією (вони були встановлені в 1504 р. через укладення угоди про перемир'я); з Імперією – у 1489 р., коли Фрідріх III Габсбург відправив у Москву своє перше посольство на чолі з М. Поппелем; з Литвою – у 1494 р., коли було підписано договір про мир і союз; з Іспанією – у 1505 р.; зі Швецією – з 1510 р., коли було встановлено перемир'я на 60 років; з Пруссією – у 1516 р.; з Англією – у 1555 р., коли в Московську державу прибув перший англійський посол Р. Ченслер; з Голландією – у 1580 р. [5, с.188-223]. Показово, що в

більшості випадків ініціаторами встановлення контактів виступали західноєвропейці, Москва ж, здебільшого, не виявляла в цій сфері великої активності.

Проте ще до встановлення дипломатичних відносин зі своїми західними сусідами Московська централізована держава починає низку війн із ними. Впродовж усього XV-XVII ст. Росія постійно воювала з Литвою, Лівонією, Польщею, Швецією за окраїнні землі на своєму західному кордоні, населені не росіянами (литовські, лівонські, карельські, фінські, українські землі), які Москва вважала історично та геополітично своїми.

Зокрема з Литвою війни відбувались у 1487-1494, 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522, 1534-1537, 1561-1569 рр., зі Швецією – у 1495-1497, 1554-1557, 1570-1583, 1590-1595, 1610-1617, 1656-1658 рр., з Лівонією – у 1480-1481, 1500-1502, 1558-1561 рр., з Річчиною Посполитою – у 1579-1582, 1604-1618, 1632-1634, 1653-1655, 1658-1667 рр.

З геополітичної точки зору Москву не влаштовувало те, що перераховані вище землі перебували під контролем інших великих на той час держав (Речі Посполитої, Шведського королівства, Отоманської Порти), які були частинами інших цивілізацій [6, с.15-16]. На думку А. Тойнбі [7, с.562-564], Л. Гумільова [8, с.229, 298] та Л.Залізняка [9, с.208], ці війни слід розглядати не лише як регіональні конфлікти, але і як прояви цивілізаційного протистояння.

З другої половини XV ст., коли суперетнос «Московія» став геополітично реальністю на сході Європи, відносини між ним і європейською цивілізацією складалися в загальних рисах наступним чином. В економічній сфері, з одного боку, Москва поставила заслін зусиллям європейських купців і політиків пробити вільну дорогу в країні Сходу через Московську державу й запроваджувала суворі обмеження для торгівлі європейців у самій країні, а з іншого – на західному кордоні Московської держави поступово встановлювався режим торгової блокади. Польща і Швеція при підтримці Священної Римської імперії німецької нації проводили політику ізоляції Московської держави від здобутків європейської цивілізації. Ці держави фактично контролювали економічні зносини Москви з іншими європейськими країнами, а разом з Туреччиною практично відрізали Москві вільний (водний) шлях до Європи. Московська держава не була частиною європейського світу-економіки; як рівноправна складова вона не була потрібна тогочасній Європі, а роль економічно підпорядкованої, транзитної території не влаштовувала саму Москву. Прикордонна торгівля та торгівля окремими «критичними» видами товарів суттєво не впливали на існуючий порядок речей [4, с.65].

Московська держава XV-XVII ст. за великим рахунком і не відчувала великого дискомфорту від браку постійних торговельно-економічних відносин з європейськими країнами. Заради збереження своєї самості, як її розуміли в Москві, вона досить легко могла жертвувати своїми нечисленними торговельними зв'язками з окремими європейськими країнами.

Досить показовим є приклад англо-російських, зокрема торгівельних відносин, які російські монархи неодноразово розривали задля «вищих» цілей. Так, Іван Грозний у 1570 р. розірвав дипломатичні відносини з Англією і скасував усі англійські торгові привілеї в Росії у відповідь на ухилення королеви Єлизавети від укладення союзу. Характерно є фраза із грамоти Грозного Єлизаветі про те, що «Московській державі поки що без англійських товарів не було нужденно» [10, с.109–110]. А 1 червня 1649 р. як реакція на страту в січні 1649 р. англійського короля Карла I за рішенням революційного трибуналу, вийшов указ Олексія Михайловича, згідно з яким англійці висилалися з різних місцевостей держави й отримували дозвіл приїжджати для торгівлі лише в Архангельськ з умовою обов'язкової сплати мита та негайного від'їду після завершення торгівлі [11, с.92].

Згідно з культурно-історичною концепцією всесвітньої історії, людство складається з певних культурно-історичних ареалів, кожен з яких, на думку французького історика Ф. Броделя, стійко пов'язаний з певною «культурною площацкою», з певним набором постійно відтворюваних рис, властивих цьому регіону. Ці ареали, які О. Шпенглер називає локальними культурами, М. Данилевський - культурно-історичними типами, А. Тойнбі - регіональними цивілізаціями, П. Сорокін - суперсистемами, Л. Гумільов - суперетносами, а Ф. Бродель - світами-економіками, є певними системними цілісностями. На думку О. Шпенглера, усі такі великі системи є відособленими одна від одної, оскільки кожна з них виростає на основі свого власного унікального «прафеномена» - способу «переживання життя». В основі кожної цивілізації (культури) лежать різні цінності, представникам кожної культури притаманний свій спосіб життя, свої стереотипи поведінки.

Фактична самодостатністьожної цивілізації (суперетносу) за відсутності компліментарності (підсвідомої взаємної симпатії осіб) між представниками різних цивілізацій та протиставленні їх одне одному, що проявляється у ставленні до представників іншої цивілізації, як до чогось чужого, незрозумілого, а тому загрозливого, посилені браком стабільних і широких контактів на масовому рівні між сусідніми цивілізаціями, призводили до певного культурного неприйняття, протидії та протистояння на суперетнічних

(цивілізаційних) кордонах. Під час воєн противник на рівні великих систем розглядається як щось чужорідне, таке, що заважає й підлягає ліквідації [12, с.132, 168, 282–284; 13, с.61-62]. На думку польського історика Ф. Конечни, цивілізації схрещуватися й давати творчий синтез не можуть. Проте можливі просторові накладання цивілізацій. У такому випадку між ними, як між ворожими живими організмами, розпочинається боротьба [14].

Таким чином цивілізаційні відмінності між Московською державою та її європейськими сусідами на заході формували у XV-XVII ст. відповідний специфічний контекст відносин, зокрема й торговельних, який можна умовно назвати як політику несприяння.

Зокрема, якщо з Великими князівством Литовським, найбільшим європейським сусідом Московії у XV-XVI ст. нормальні торговельні відносини не були налагоджені в основному через високе мито, грабунки товарів і заборону переїжджати з однієї місцевості в іншу з боку литовських воєвод, намісників, старост і митників [15, с.31-37], то в першій половині XVI ст., через війни між Литвою та Москвою, торговим людям взагалі заборонялося їздити з однієї країни в іншу під загрозою втрати всіх товарів. У нетривалі роки перемир'я, коли офіційно було дозволено їздити торгувати, литовська влада проводила політику обмеження торговельних зносин з Московською державою. У другій четверті XVI ст. литовським прикордонним гарнізонам було заборонено пропускати росіян на українські землі, а тих купців, які манівцями все ж прибували в Україну, обкладали подвійним митом [15, с.80-90].

Під час Лівонської війни 1558-1583 рр. діяла заборона торговим людям обох держав їздити зі своїми товарами через кордон. Лише з 1591 р., коли нарешті був укладений договір про перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою купцям було дозволено вільно їздити в обидві держави [15, с.97], але на практиці Москва реалізовувала щодо Речі Посполитої режим лише порубіжної торгівлі. Так з 30-х рр. XVII ст. царський уряд почав уживати заходи, спрямовані на зосередження українсько-російської, не кажучи вже про польську, торгівлі в порубіжній смузі з метою здійснення більш ефективного контролю над нею. Царські грамоти неодноразово (наприклад, у 1635 р.) нагадували воєводам, що українські купці повинні «стояти на гостинному дворі на посаді, а в місто їх ні з чим не пускати» [16, с.129].

Хоча в Поляновському мирному договорі 1634 р. і було зафіксоване положення про те, що купцям з Речі Посполитої дозволено «в Російської держави в міста приїжджати з... товарами окрім царствуючого граду Москви і замосковних міст» [17, с.155], проте на практиці Москва потрактувала його

вкрай звужено. 1635 р. цар затвердив вичерпний «розпис» порубіжних міст, у яких дозволялося торгувати «литовським» купцям, тобто українцям. У замосковні міста купці з Речі Посполитої могли потрапити, лише приєднавшись до послів і посланців, що бувало нечасто. Так само й московські купці могли потрапити у Вільно чи Krakів лише з послами [17, с.160].

Західні сусіди Московської держави також щосили намагались унеможливити прямі контакти Москви з європейським ринком, оскільки вважали, що це може загрожувати Європі. Передусім побоювання стосувались поставки «стратегічних товарів» військового призначення, які в Росії не вироблялись або яких було недостатньо (мідь, олово, свинець та деякі інші). З XV ст. ганзейські й лівонські міста сурово стежили за тим, щоб піддані царя не плавали самостійно на Заход і не вступали без їхнього посередництва в торговельні зносини із західноєвропейськими купцями [18, с.148].

Уже в 1548 р. шведський король Густав I Ваза наполегливо переконував архієпископа ризького уважно стежити за тим, щоб у Московію не потрапляли іноземні майстри - фахівці в артилерійській і взагалі у військовій справі [18, с.17]. Під час російсько-шведської війни 1555-1557 рр. Густав I, шукаючи собі союзників у Західній Європі, у своїх зверненнях до західних государів уперше на державному рівні розпочав обґрунтування тези про небезпеку для Європи з боку Московії, якщо вона утверджиться на Балтиці. Московія, як писав шведський король, стане на північному сході такою ж загрозою для Європи, якою на південному заході була Туреччина [18, с.20]. У закритті для московитів доступу до Балтійського моря полягав головний зміст східної політики й польського короля (1548-1572) та великого князя литовського (1529-1572) Сигізмунда II Августа.

Не менші побоювання перспективи зростання могутності Москви викликали й у німців, передусім у прибалтійських. 1548 р., на наполегливі прохання Ревеля та інших лівонських міст, м. Любек заблокував проїзд у Московію 123 військових та інших фахівців, набраних у Німеччині за дорученням Івана Грозного. Ревельці у своїх клопотаннях малювали страшну картину нещастя для всієї Лівонії та німецької нації, якщо тільки росіяни освоються з військовим мистецтвом Заходу. У розвиток цієї політики у 50-х рр. у Лівонії взагалі були заборонені зносини російських купців з ганзейськими [18, с. 44-45, 87].

З початком Лівонської війни побоювання німців лише зросли. Взяття росіянами Казані (1552 р.) й Астрахані (1556 р.) і приєднання Середнього й Нижнього Поволжя змінили співвідношення сил у системі східноєвропейських

держав на користь Московії. Це було очевидним для багатьох тогочасних європейських політичних спостерігачів. «Коли великий князь Московський підкорив усі князівства в Росії та обидва згадані татарські царства, - писав лівонський літописець XVI ст. Б. Рюсов, - то з ним не міг вже справитись не лише лівонський магістр, але й король» [19, с.282]. У результаті цього посилились антимосковські настрої в цілій низці європейських країн.

1560 р. на шпеєрському рейхстазі була заборонена торгівля з Московією всіх німецьких міст і князівств. Сприйняття Московії Імперією як геополітичного конкурента, який до того ж представляв чужу цивілізаційну систему, дуже добре видно на прикладі діяльності й рішень шпеєрських 1560 р. і 1570 р. та ютербокського 1561 р. рейхstagів. На них зазначалося, що Москва не задовільниться Лівонією, за нею черга дійде й до інших балтійських князівств, тому успіхи московського царя в Лівонії несуть загрозу для всієї Германської імперії [18, с.129-140, 554].

Своїм указом від 26 листопада 1561 р. імператор Фердинанд I підтвердив рішення шпеєрського рейхстагу, заборонивши всім підданим Імперії зноситися з росіянами, доставляти їм зброю і провіант. Імператор звернувся з листами до англійського, іспанського, шведського, данського та інших монархів з проханням припинити зносини з Москвою, оскільки тим самим вони готують собі страшного суперника на Балтиці [18, с.141-144].

6 квітня 1569 р. з подібним відкритим листом до європейських монархів звернувся й Сигізмунд II Август. Він просив європейських государів розірвати торговельні відносини з Московією, не продавати московитам військових припасів, не пропускати в Московію військових і морських фахівців, оскільки росіяни, навчившись морській справі, захоплять у свої руки Балтику, вільна торгівля на ній припиниться, а всі приморські держави мають постійно бути готовими до відбиття нападу російського флоту [18, с.542].

Серед учасників шпеєрського рейхстагу 1570 р. ходив анонімний «Diskurs», у якому московити зображувалися як варварський народ, а варварам здавна заборонено поставляти зброю, припаси, матеріали для будівництва кораблів. Утвердження Московії на Балтиці й у Лівонії представлялось як велика небезпека для всього християнського світу й Германської імперії передусім, оскільки, по-перше, виникає пряма загроза вторгненню росіян в імперські землі, а по-друге, самостійні торговельні зносини Москви із Західною Європою скоротять доходи імперії. З огляду на таке налаштування німецької правлячої верхівки, не дивно, що на цьому рейхстазі була підтверджена заборона на зносини з росіянами [18, с.556-566].

Крім того, з 1571 р. з метою блокувати можливості зносин Москви з країнами Західної Європи через захоплену росіянами Нарву польські та шведські капери разом з ревельцями розпочали операцію із систематичного перехоплення й затримання всіх суден, які йшли в це місто [18, с.591-592, 604-607]. Позиція цих країн щодо можливостей Московії зноситься напряму з Європою принципово не змінилась і після завершення Лівонської війни. Так, у 1600 р. правитель Швеції герцог Карл заявив, що буде затримувати всіх російських купців, які захочуть плавати «за море» [20, с.126] і т. ін.

Зрештою, існуюча практика торговельних відносин Московської держави з європейськими країнами була зафіксована й у міжнародних договорах. 14-ю статтею Столбовського договору 1617 р. спеціально було обумовлене право російських торгових людей вести торговельні операції лише в межах шведських володінь і тим самим заборонялось проїжджати через шведські володіння для ведення торгівлі в інших західноєвропейських країнах. Ця умова була зафіксована потім і в Кардиському договорі 1661 р. і діяла протягом усього XVII ст. [21, с.81-83].

Показовим є винятковий випадок з поїздкою до Амстердама ярославського купця Антона Лаптєва. Проїхавши три німецькі держави, він не зміг продати своїх товарів ні на рубль. Під час розбору чолобитної Лаптєва царю в 1646 р. німецькі купці в Москві досить відверто відповіли, що «для того ми в Антона Лаптєва товару не купили, щоб іншим російським торговим людям їздити в наші держави не кортіло; а якщо в наших державах російські люди стануть торгувати, як ми у вас, то ми всі залишимось без промислів, так же збіднімо, як і ви, торгові люди» [22, с.458].

У культурній сфері епізодичність культурних і людських контактів між Московською державою і Європою у XVI-XVII ст., тобто взаємна непоінформованість, різні ментальні та світоглядні парадигми, різний уклад життя, різні стереотипи поведінки спричинили насторожене, вороже ставлення росіян до представників європейської цивілізації, як до людей «неправильної» віри, незрозумілих безбожних звичаїв, які загрожують накинути росіянам свої порядки, свою, чужу для Москвії, систему цінностей.

Назви «латинець», «лютор» і «кальвін» використовувалися росіянами як лайка: так говорили про всякого чужого, про всякого західника. Європейська культура вважалася неприйнятною, такою, що не може дати нічого доброго, а тому відторгалась у Московській державі як на офіційному, так і на неофіційному рівні [23].

Ставлення до іноземців, іновірців у Московській державі, як уже зазначалось, у цілому було негативним. Іновірець, згідно з пануючими в Московії поглядами, був «нечистим», «поганим». Із часів Івана Грозного, коли протестанти вперше з'явилися у Московській державі, була запроваджена й ганебна практика перехрещення іноземців, які висловили бажання перейти у православ'я. Протестанти не могли торкатися священих предметів. Відвідання протестантам православного храму вважалось оскверненням святині. Шлюб іноземця з особою російської національності допускався лише після прийняття ним православ'я [24, с. 11-12, 330-344].

Так, австрійський посол до царя Федора Івановича Микола Варкоча (1593 р.) повідомляв у своєму «Описі мандрівки в Москву», що всі, хто з християн приймав православ'я, повинні були знову хреститись, тому що інших іновірців росіяни не визнавали істинно хрещеними [25, с.33-34]. Швед Петр Петрей, який у 1601-1604, 1607, 1608, 1612-1613 рр. був у Московії, у своїй «Історії про велике князівство Московське», описуючи обряд перехрещення, повідомляв такі характерні подробиці: коли перехрещеному буде потрібно причащатися, «він повинен проклинати та ганьбити свою колишню віру й поклястись не лише не приймати її знову, але й жорстоко переслідувати всіх, хто її сповідує. Після такого навчання приводять його до води й занурюють тричі всім тілом, буде це зимою чи влітку: бо вони кажуть, що як Іоанн хрестив язичників у річці Йордан, так же мають хреститись і ці язичники і еретики, омити свої гріхи та беззаконня і зробитися християнами» [26, с.428].

1620 р. подібна практика була офіційно узаконена церквою. Помісний собор Російської православної церкви постановив: католиків, які проходили обряд хрещення через обливання, і винних у багатьох сресях, при переході їх у православ'я обов'язково піддавати православному хрещенню через занурення. Для обґрунтування свого рішення отці собору використали правила перших вселенських соборів проти давніх еретиків. Соборна постанова поширювалась і на протестантів: «...слід-бо і всіх різних еретичних вір приходящих до нашої православної істинної христової віри грецького закону досконало хрестити», «тому що сретичне хрещення не є хрещенням, а лише оскверненням». Як абсолютно справедливо зазначає Д. Цветаєв, перехрещування було потрібне російській духовній і світській владі для ще більш різкого відокремлення росіян від усіх інших людей через умисне поставлення православ'я порівняно з іншими віросповіданнями на недосяжну висоту [24, с.349-350].

Коли під час своїх перших відвідин Московії в 1634 р. голландський посол Адам Олеарій із супутниками заради цікавості зайшли в церкву, їх

негайно вивели й вимели за ними підлогу. Про заборону іновірцям, у першу чергу протестантам, заходити у православні церкви та про подібний спосіб очищенння храму від осквернення поганим доторком повідомляють й інші іноземці, які побували в Московії, зокрема барон Августин Майєрберг, який був у Росії в 1661 р. У першій половині XVII ст. в Московській державі використовувався спеціальний «чин на очищенння церкви, коли від невірних зайде хто», тотожний чину «коли пес вскочить у церкву» [24, с.332-334].

Окрім того, у XVII ст. існували положення, видані московським патріархом, згідно з якими царські піддані «під жодним приводом не повинні ходити в церкви до іновірців і слухати їх обідно і проповідь, якщо не хочуть бути піддані покаранню», «хто єсть і п'є з іновірцями, повинен очищати себе постом і молитвою» тощо [27, с.458-459].

Інакше кажучи цивілізаційні відмінності між Московською державою і країнами Європи у Москві вважались принциповими і нездоланими. З іншого боку, країни Європи також вважали Москвію не частиною Європейського світу, а загрозливим геополітичним суперником, який до того ж представляє інший цивілізаційний світ.

У політичній сфері найбільші європейські держави (Річ Посполита, Швеція, Імперія й навіть Франція) у XV-XVII ст. були зацікавлені у збереженні статус-кво у Східній Європі. Разом з Османською імперією Московська держава розглядалась у Європі як головний геополітичний суперник. Провідні європейські держави не хотіли допускати на європейську політичну арену зайового сильного конкурента, але були зацікавлені (особливо Рим та Імперія) підштовхнути Москвію до великої війни з Портою заради врятування зневажених християнських цінностей, що неминуче привело б до послаблення обох конкурентів. Роль гаранта політичної стабільності у Східній Європі в XVI ст. взяла на себе Імперія. Наприкінці XVI - на початку XVII ст. у Східній Європі за її активної підтримки остаточно сформувався так званий тричленний бар'єр, який складався з Османської імперії, Речі Посполитої і Шведського королівства й відділяв усю іншу Європу від Московської держави, яка набирала могутності [28, с.408].

Показовою ілюстрацією характеру сприйняття Москвії вищими політичними колами провідних європейських держав є так званий пан'європейський проект, «великий задум», складений при французькому дворі в 1607 р. найближчим помічником Генріха IV герцогом Сюллі. Проект передбачав перетворення Європи в уміротворену федерацію 15 держав на чолі

із «загальною радою» й регіональними радами, у якій визнавалася рівноправність трьох віросповідань (католицизму, лютеранства та кальвінізму).

Московська держава виявляється не лише виключеною із співдружності християнських держав Європи, але об'єднана Європа під керівництвом Франції в майбутньому, як прогнозував проект, неминуче протистоятиме Московії й Туреччині як основним геополітичним супротивникам. Причини, які змусили Сюллі поставити Московію конtra Європі, мали геополітичний і культурний порядок: «...могутній князь Скіфії, який панує більш абсолютно, ніж будь-який інший можновладець на землі, над своїми підданими, які складаються з людей різноманітних народів, націй, мов, звичаїв, статури, у цих обширних і безкраїх просторах північної Скіфії», які розкинуті більше в Азії, ніж у Європі, давно вже належить до числа християнських государів, але «дикість, варварство і лють» його народів ускладнюють його об'єднання з «нашою Європою», так само, як і терitorіальне положення та інтереси, які постійно пов'язують його з Татарією, Туреччиною й Персією, та піддані, які частково перебувають у «язичництві й ідолопоклонінні», а частково сповідують дуже не схоже на європейське, але надто схоже на азіатське християнство греків і вірмен, які перебувають «під турками». Тому, констатує Сюллі, Московія є ворогом Європи, яка повинна підтримувати Річ Посполиту, як «оплот проти турка, московита й татарина» [28, с.47-48; 29, с.12-13].

Щільність зазначеного бар'єру особливо посилилася з 1569 р., коли Польща після об'єднання з Литвою, бажаючи інтегрувати українські та білоруські землі до складу Речі Посполитої, різко обмежила можливості впливу Москви на ці землі. Маючи серйозні територіальні претензії до Польщі та Швеції, Московська держава «чинила зростаючий і дедалі більш небезпечний тиск на "східний бар'єр" - то на весь у цілому, то на окремих його членів, блокуючись з іншими й використовуючи незгоди між ними» [6, с. 408]. Але до середини XVII ст. вона не мала суттєвих успіхів у реалізації цього свого прагнення.

Загальноєвропейська Тридцятирічна війна (1618-1648 рр.) значно послабила силу Імперії Габсбургів, а тому об'єктивно зменшилась і її геополітична підтримка «східного бар'єру». З початком Визвольної війни (Національної революції) українського народу (1648 р.) почала слабнути й військово-політична міць ключової країни бар'єру - Речі Посполитої. У результаті цих подій у середині XVII ст. порушився існуючий баланс сил у Східній Європі, що створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході Європи. І

ключовим чинником у цій боротьбі була Україна, яка за влучним висловом Д. Коренця, «була тим язичком при вазі, котрий перехиляв перевагу у Східній Європі у той бік, де вона була» [30, с.257].

Таким чином можемо впевнено стверджувати, що Московська держава з часу її появи на політичній карті світу у якості централізованої держави у другій половині XV ст. і впродовж ряду наступних століть і сама позиціонувала себе як цивілізаційний антипод Європі і сприймалась європейськими країнами у якості однієї із ключових загроз Європейському світу на сході. Відповідно до цих підходів сторони тривалий час і формували свою політику одна щодо одної.

Список використаних джерел і літератури

1. Бульвінський А.Г. Імперська модель модернізації в Росії: історія та сучасний дискурс // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 163-178; Бульвінський А.Г. Вплив імперської державної традиції на перебіг політичного процесу в Росії // Країни пострадянського простору: виклики модернізації: збірник наукових праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К. : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С.6-18; Бульвінський А.Г. Вплив імперської державної традиції на модернізаційні процеси у сучасній Росії // Проблеми всесвітньої історії. 2016. №2. С.49-71.
2. Стариков Е.Н. Общество – казарма от фараонов до наших дней / Е.Н.Стариков. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1996. 420 с.
3. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Брянск: Курсив, 1996. 526 с.
4. Бульвінський А.Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. К. : Парламентське видавництво, 2008. 744 с.
5. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. М., 1995. Вып. I. 336 с.
6. Похлебкин В.В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. М. : Б.в., 1995. Вып. II. Кн. 1. 784 с.
7. Тойнби А.Дж. Постижение истории. М. : Прогресс, 1991. 736 с.
8. Гумилев Л.Н. От Руси к России: Очерки этнической истории. М. : Прогресс, 1992. 336 с.

9. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. К. : Абрис, 1994. 256 с.
10. Первые сорок лет сношений между Россиею и Англиею, 1553–1593 гг.: грамоты, собранные, переписанные и изданные Юрием Толстым СПб. : Типография и хромолит. А. Траншеля, 1875. 563 с.
11. Рогинский З.И. Миссия лорда Колпера в Москву: (из истории англо-русских отношений в период английской буржуазной революции XVII в. // Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (экономика, политика, культура). М. : Наука, 1966. 507 с.
12. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М. : ДИ ДИК, 1994. 637 с.
13. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.. В 3 т. Т. 3 : Время мира. М. : Прогресс, 1992. 680 с.
14. Солонин Ю.Н. Цивилизация и понимание истории: (К оценке «Науки о цивилизации» Феликса Конечны) // Вестник Санкт-Петербургского университета. 1993. Серия 6. Вып. 1. № 6. С. 13-16.
15. Мішко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. К. : Вид-во АН УРСР, 1959. 176 с.
16. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі: (IX – середина XVII ст.). К. : Наукова думка, 1992. 229 с.
17. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 1: 1620–1647 / Редкол.: П. П. Гудзенко и др. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 586 с.
18. Форстен Г.В. Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях: (1544– 1648). Т. 1. СПб. : Тип. В.С. Балашева и Ко, 1893. 733 с.
19. Рюсов Б. Ливонская хроника // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Т. 3. Рига, 1880. С. 125-352.
20. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. М. : Наука, 1973. 223 с.
21. Шаскольский И.П. Столбовский мир 1617 г. и торговые отношения России со Шведским государством. М.; Л. : Наука, 1964. 215 с.
22. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 9–10 // Сочинения: В 18 кн. Кн. 5. М. : Мысль, 1990. 718 с.
23. Елистратов В.С. Россия как миф // Россия и Запад: диалог культур. М. : Центр по изучению взаимодействия культур, 1994. С. 4-15.
24. Цветаев Д. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований. М. : Университетская типография, 1890. 782 с.
25. Описание путешествия в Москву Николая Варкоча, послы римского императора, в 1593 году // Чтения в императорском Обществе истории и

древностей Российских при Московском университете. 1874. Кн.4. Отд.4. С. 1-36.

26. История о Великом княжестве Московском, происхождении великих русских князей, недавних смутах, произведенных там тремя Лжедмитриями и о московских законах, нравах, правлении, вере и обрядах, которую собрал и обнародовал в Лейпциге 1620 г. Петр Петрей де Ерлезунд / пер. с немецкого А.Н. Шемякина. М. : Университетская типография, 1867. 574 с.
27. Петрей П. История о великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. М. : Фонд Сергея Дубова, Рита-Принт, 1997. 554 с.
28. Поршнев Б.Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. М. : Наука, 1976. 437 с.
29. Поршнев Б.Ф. К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV–XVIII веках // Ученые записки Академии общественных наук. М., 1948. Вып. II. С. 5-33.
30. Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 257-287.